

UOT 910.4

MƏŞHUR FRANSIZ YAZIÇISI-SƏYYAH ALEKSANDR DÜMANIN “QAFQAZ SƏFƏRİ” ƏSƏRİ TARİXİ MƏNBƏ KİMİ

¹MƏMMƏDLİ BƏHRAM İDRİS oğlu

²XƏLİLOV ELMAR ŞİRİNBALA oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-dosent

e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

“Sumqayıt adlanan yerdə azərbaycanlılar qonaqpərvərlik əlaməti olaraq bizi duz-çörəklə qarşıladılar”.

Aleksandr Düma.

Açar sözlər: Aleksandr Düma, Qafqaz, Dərbənd, Sumqayıt, Bakı.

XIX əsrin görkəmli yazıçı-dramaturqu və publisisti, dünya oxucuları tərəfindən sevilən A.Düma 1858-ci ilin sonu 1859-cu ilin əvvəllərində Rusiya imperiyasının ərazisinə, o cümlədən Qafqaza – Azərbaycana səyahət etmişdir. A.Düma dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə “Üç müşketyor”, “Monte Kristo qrafı”, “Qara maskalı adam”, “Qara zanbaq” və s. əsərlər bəxş etmişdir. Onun əsərləri dünyanın 100-dən çox xalqlarının dillərinə sevilərək tərcümə edilmişdir.

A.Dümanın “Qafqaz səfəri” bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Müəllifin səfər təəssüratları, Azərbaycana aid maraqlı məlumatları, Azərbaycanın təbii gözəllikləri, tarixi abidələri, etnoqrafiyası, Azərbaycanlıların milli-xüsusiyyətləri və s. “Qafqaz səfəri”ndə öz əksini tapmışdır. A.Dümanın bu əsərini Azərbaycan tarixinə dair qiymətli mənbə kimi də dəyərləndirə bilərik. Yazıçı-səyyah səfərdən aldığı təəssüratları böyük ustalıqla qələmə almışdır. Məşhur yazıçının Azərbaycana olan vurğunluğu əsər boyu izlənilir. O, Azərbaycanın, ayrı-ayrı bölgələrində rast gəldiyi adi bir hadisəni, təəssüratı təfərrüatı ilə oxucuya çatdırmağa cəhd göstərir. Kitabla tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, yazıçı hələ Azərbaycana gəlməmiş, Azərbaycan haqqında zəruri biliklər əldə etmiş, qədim və orta əsrlər dövrünün, həmçinin müasiri olduğu müəlliflərin əsərlərindən bəhrələnmişdir.

A.Düma Azərbaycana səfərini qədim Dərbənddən – Azərbaycanın şimal qapısından başlamışdır. Müəllif Dərbəndi “Şərqi birinci şəhəri”, “gözəlliklər məskəni” adlandırır və burada “göy yaquta bənzər” Xəzər dənizi ilə ilk tanışlığından bəhs edir.

A.Düma Xəzər dənizi haqqında ilk məlumatı qədim yunan tarixçisi, “tarixin atası” Herodotun “Tarix” kitabından aldığını qeyd edir: “İlk dəfə Herodot tərəfindən təsvir edilən, sahəsi haqqında məlumat verilən bu dəniz əski zamanlarda olduğu kimi, indi də az məlumdur. Qədim tarixçilər onun gözəlliyindən ilhamla söz açmış və onu sehrli möcüzə adlandırmışlar [1, 9]. Xəzər dənizinə valeh olan yazıçı, ondan ayrılmaq istəmir və ayrıldığına təəssüf edir, sanki onu özü ilə Fransaya aparmaq istəyir. A.Düma Xəzərdən ayrılarkən təəssüf hissini belə ifadə edir: “...Yaxşı, əlvida, Xəzər dənizi! Bir daha əlvida! Mən səni görməyi o qədər arzulamışdım ki, nəhayət, istəyimə nail oldum. Səni təəssüflə tərk edirəm və sənənin bir daha ancaq sahillərini genişləndirib mənim vətənimə qədər uzanmağını görmək istərdim” [1,78]. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycana gəlmiş Avropa və Şərq səyyahlarının heç biri Xəzərin bənzərsiz, təkrarsız, əsrarəngiz gözəlliyini A.Düma qədər heyranlıqla təsvir və tərənnüm edə bilməmişlər. Bu məftunluq, ilk növbədə, yazıçının dərin müşahidələrindən, duyğularından və tarix kitablarından qaynaqlanmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, yazıçı gəzdirdiyi, gördüyü yerlərdə dərin müşahidələr aparmışdır.

Müəllif Azərbaycanın təbii abidələri ilə yanaşı, tarixi abidələri, etnoqrafiyası, azərbaycanlıların milli xüsusiyyətləri haqqında öz təəssüratlarını məharətlə, böyük məhəbbətlə qələmə almışdır.

A.Düma Dərbənddən Qubaya, oradan da Sumqayıta səfər edir: “Nəhayət, Abşeron yarımadasına çatdıq. Bütün günü yol gəlib gecə Sumqayıt adlanan yerdə dayandıq. Poçt məntəqəsi burada yerləşirdi. Birdən gözümlə işıq gələn beş-altı çadıra sataşdı. Bu azərbaycanlıların düşərgəsi idi. Burada bizi bir nəfər azərbaycanlı qonaqpərvərlik əlaməti olaraq duz-çörəklə qarşıladı. Biz duz-çörəyi qəbul edib oturduq” [1,40]. Sonra A.Düma Sumqayıtda tanış olduğu ilk abidədən bəhs edir. Yazıçı qeyd edir ki, bu abidə “şah Abbas karvansarayı” adlanır [1.40]. Onu da qeyd edək ki, Sumqayıtda Şah Abbas Karvansarayının o dövrdə mövcud olmasına ilk dəfə “Qafqaz səfəri”-ində rast gəlirik.

Sumqayıtdan Bakıya gələn A.Dümanın Bakı haqqında təəssüratı belədir: “Bakı küləklər şəhəridir. Avropada buna bənzər şəhər yoxdur” [1, 61]. A.Dümanın Bakını “küləklər şəhəri” adlandırması oxucuda maraq doğurur. Görünür, müəllif Bakı sözünün “küləklər şəhəri” adlanmasını orta əsr mənbələrindən öyrənmişdir. A.Düma yazır: “Biz Bakıda qərribə bir mənzərə ilə qarşılaşmışdıq. Bir yandan qızıl kimi parıldayan qum səhrası, bir yandan da mavi Xəzər” [1, 41].

A.Düma sonra Bakıdakı tarixi abidələrdən bəhs edir, Qız qalasından söhbət açır: Ucalığı və əzəməti ilə diqqəti cəlb edən Qız qalasını Bakının “ismət və bəkarət rəmzi” kimi qiymətləndirir [1,42].

A.Dümanın “Qafqaz səfəri”ndə diqqət çəkən məqamlardan biri də çar generalı Sisianovla bağlıdır. Yazıçı-səyyah Bakıda Sisianovun abidəsini gördüyünü qeyd edir: “Biz Qız qalasına gəlməmişdən əvvəl başqa bir abidəyə də rast gəldik. Bu Gürcüstan canişini Sisianovun abidəsi idi” [1, 43]. Sisianov haqqında qısa məlumat verən A.Düma daha sonra yazır: “Ermənilər general Sisianovu xəbərdar etmişdilər ki, görüş zamanı onu öldürəcəklər. Sisianov isə özünü Sezar kimi cəsur göstərmiş və “buna cürətləri çatmaz” demişdir [1,43].

Yazıçı-səyyah Abşeron neftindən bəhs edərək yazır: “Neft dünyanın bir çox nöqtələrində də vardır. Lakin Bakı və onun ətrafında olan neft heç bir yerdə yoxdur” [1,47]. A.Düma sonra neftin çıxarılması və daşınmasından söhbət açır: “3 metrədən 20 metrə qədər olan quyulardan neft çıxarılır və İrana, Tiflisə və Həştərxana göndərilir” [1,47].

A.Düma digər Avropa səyyahlarından fərqli olaraq, ilk dəfə Xəzər dənizinin təkində neft yataqlarının olması kimi maraqlı elmi mülahizə irəli sürür: “Burada (Abşeron yarımadasında) yanar qaz və neft quyuları olduğuna görə o müqəddəsləşdirilmişdir. Beləliklə, düşünmək olar ki, dənizin dibindəki neft yatağı Türkmənistanı qədər gedib çıxır [1,48].

A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində maraq doğuran mühüm məqamlardan biri də azərbaycanlıların milli mentalitetidir. A.Düma yazır: “Azərbaycanlıların Qafqaz qəbilələri ilə qaynaq-qarışması onların təbiiliyini daha da artırmışdır. Bu xalq vaxtı ilə müzəffər olmuş, ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır. Onlar azad yaşamağı üstün tuturlar” [1,55]. A.Düma Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, mərdliyi, səmimiyyəti, mehribanlığı, sözbütövlüyü kimi müsbət mənəvi keyfiyyətləri inandırıcı şəkildə qələmə almışdır. Müəllif yazır: “Azərbaycanda kişi sözü var. Onlarda hər hansı iş barəsində sövdələşəndə imza, möhür tələb olunmur. Onlar verdiyi sözdən dönmürlər. Söz verdi, qurtardı” [1,55].

A.Düma azərbaycanlılarla bərabər, həm də erməni mentaliteti haqqında da obyektiv fikir söyləmişdir. Onu da qeyd edək ki, ümumiyyətlə, ermənilər, erməni mentaliteti haqqında bir çox müəlliflər, o cümlədən V.Veliçko [2], Mayevski [3], İlya Çarçavadze [4] və b. öz əsərlərində fikir və rəylərini bildirmiş, bundan başqa, ayrı-ayrı məqalələrdə də erməni mentalitetinə toxunulmuşdur. [5, 6].

Əsərin “Bakının ətrafı” bölümündə azərbaycanlılar və ermənilər haqqında maraqlı məlumat verir. Müəllif göstərir ki, ermənilərin görünməyən tərəflərini yalnız və yalnız ardıcıl tədqiqat və yaxından tanış olmaqla aşkar etmək olar [1,54]. A.Düma daha sonra qeyd edir ki, ermənilər fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan hiyləgər və kələkbazdırlar [1,54]. Erməni mentalitetini dəqiq

xarakterizə edən A.Düma yazır: “Dünən onlara həyan olan, kömək edən bir adama dönük çıxır, nankora çevrilirlər” [1,54].

Beləliklə, A.Düma “Qafqaz səfəri” əsərində Azərbaycan tarixinin bizə məlum olmayan bir çox məqamlarına aydınlıq gətirmişdir. Əsərdəki bəzi istisnalara nəzərə almasaq, “Qafqaz səfəri” mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Elmi yeniliyi: A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsəri ilk dəfə olaraq Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı kontekstində araşdırılmışdır.

Praktik əhəmiyyəti: A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərindəki bir çox tarixi məqamlar praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Məqalədən elmi konfrans, mühazirə, seminar və s. istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Düma A. Qafqaz səfəri. (Təəssürat). Bakı: Yazıçı, 1985, 142 s.
2. Veliçko V. Qafqaz. Bakı: Azər nəşr, 1995, 192 s.
3. Mayevskinin xatirələri. Bakı: Şərq-Qərb, 1994, 39 s.
4. Çavçavadze İ. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı: Bakı Universiteti, 2000, 176 s.
5. Məmmədli B. Veliçkonun Qafqaz əsəri haqqında // Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi xəbərləri. 2008, №6, s.323-327.
6. Məmmədli B. Ermənilərin şimali Azərbaycanda məskunlaşması tarixindən // Tarix və onun problemləri. 2014, №2, s.77-84.

РЕЗЮМЕ

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ИЗВЕСТНОГО ФРАНЦУЗСКОГО ПИСАТЕЛЯ-ПУТЕШЕСТВЕННИКА АЛЕКСАНДРА ДЮМА «КАВКАЗСКОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК.

Маммедли Б., Халилов Э.Ш.

Ключевые слова: Александр Дюма, Кавказ, Дербенд, Сумгаит, Баку.

В статье анализируется произведение А.Дюма «Кавказское путешествие» которое содержит богатый фактологический материал по географии, истории этнографии и языке народов, проживающих на территории Кавказа, в том числе и Азербайджана.

SUMMARY

“CAUCASUS JOURNEY” BY THE PROMINENT FRENCH WRITER-TRAVELER ALEXANDER DUMA AS A HISTORICAL SOURCE

Mammedli B., Khalilov E.Sh.

Keywords: Alexandre Dumas, Caucasus, Derbent, Sumqait, Baku.

The article analyzes the work of Alexander Dumas “Caucasus journey” which contains rich factual material on geography, history, ethnography and language of nations living in Caucasian territory, as well as in Azerbaijan.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.05.2017
Son variant